

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВОВОГО ПОРЯДКУ В УКРАЇНІ ІНСТИТУЦІЯМИ ЗАПОРІЗЬКОГО КОЗАЦТВА

Вступ. Звернення до історії становлення української державності та формування національного правового спадку для розбудови державно-правового життя суверенної України у сучасних умовах набуває все зростаючої актуальності та значущості як у доктринальному, так і у прикладному та практичному аспектах. Ця тенденція виявляє себе у спробах осягнення проблематики правового порядку, дослідниками якої презюмуються певні залежності сучасного стану правової сфери від минулого правового досвіду українства — з однієї сторони, а з іншої — обґрунтовуються форми використання створених у процесі буття українського етносу засобів і інституцій правового впорядкування.

Метою цієї статті є аналіз вироблених правовим досвідом українського народу інституцій формування і забезпечення правового порядку доби Запорізької Січі та осягнення самобутності цих інституцій як таких, що відбивають особливості правового буття українського козацтва, і їхньої спроможності екстраполюватися на процеси правового впорядкування у нинішніх умовах.

Аналіз останніх досліджень. Історичні розвідки правового порядку у вітчизняній і зарубіжній юриспруденції нині представлені досить незначним доробком. Щодо становлення правового порядку в Україні такі дослідження започатковані А. Ф. Крижанівським [1–3]. Окремі аспекти державно-правового життя Запорізької Січі досліджувалися у працях В. О. Щербака [4], І. М. Паньонка [5], Д. В. Андреева [6]. Разом з тим спеціальні публікації щодо висвітлення проблематики правового порядку Запорізької Січі в українській науковій та популярній юридичній літературі відсутні.

Результати досліджень. Нерідко висловлюються міркування, що козацтво в Україні не становить якоесь виключне явище у людській історії (для прикладу згадуються загони гуситів, хорватських граничарів чи швейцарських найманців). Але ж очевидно, що феномен українського запорізького козацтва полягає в тому, що на долю дніпровської вольниці, яка не визнавала над собою жодної влади, крім Божої, раптом випало стати державотворчою соціальною верствою. З розрізнених русинських земель, які перебували під безроздільним пануванням польської, литовської та русинської ж шляхти, за короткий час постала дієздатна, повноцінна та фактично незалежна держава. З іншого боку, процес поглинення Російською імперією козацьких державних утворень ранньомодерної доби призвів як до втрати Україною в кінці XVIII ст. державності, так і до втрати своєрідної соціальної структури суспільства [7, 43].

Серед «продуктів» розвитку українського суспільства доби козацтва визначне місце займає правовий порядок, інституційні засади якого і є предметом дослідження даної статті.

Правовий порядок Запорізької Січі є виключно неординарним явищем, со-

ціально-правовим феноменом, який, з однієї сторони, проливає світло на особливості формування правових традицій українського народу, його ментальних характеристик, «природної» здатності до впорядкування та організації суспільної життєдіяльності, а з іншої — виявляє значний пласт правового життя, що є недослідженим вітчизняною юриспруденцією за очевидної актуальності цієї проблематики для сучасного правового розвитку України. Правовий порядок Запорізької Січі у теоретико-правовому баченні є досить довершеним не тільки у характеристиках стану правового буття тогочасного суспільства, на всі сторони (і на правову сферу також) якого запорізьке козацтво здійснювало потужний вплив. «Інфраструктуру» (А. Ф. Крижанівський) цього правового порядку складала досить розгалужена інституційна система, яка лежала в основі його формування та підтримання.

Важливим фактором правового порядку української держави козацької доби є утворення самобутньої правової системи, яка була інституціонально-нормативною основою формування і підтримання правового порядку у тогочасному українському суспільстві. Домінуючим системоутворюючим фактором правового порядку було звичаєве козацьке право — сукупність правових звичаїв, що встановлювались у сфері козацтва. Важливість цього джерела підкреслює той факт, що відразу після приєднання України до Росії царська грамота від 25 березня 1654 р. надавала Війську Запорізькому право судитися «у своїх старшин по давнішим правам їх», тобто на основі звичаєвого права. А база звичаєвого права закладалася якраз у XV — середині XVII ст. Спочатку особливої популярності звичаєве козацьке право набуло у середовищі українських селян, що втікали від своїх хазяїв і властей у райони середнього і нижнього Придніпров'я. Норми звичаєвого права, які склались у Запорізькій Січі, закріплювали військово-адміністративну організацію козацтва, деякі правила воєнних дій, роботу судових органів, порядок землекористування й укладення окремих договорів, види злочинів і покарань. Наявність у козацтва свого особливого права визнавалася польським урядом. Незважаючи на суворість, а інколи нещадність норм звичаєвого козацького права, в ньому була «чесність велика». Козацтво всіляко відстоювало звичаєве козацьке право, побоюючись, що писане право зможе обмежити козацькі вільності [8,191].

Козацький ідеал права відіграв значну роль у розвитку українського суспільства, він став фактором формування правового життя не тільки Запорізької Січі, але й всіх українських земель, і зі всією очевидністю матеріалізувався під час повстань, коли на звільненій території вводилися козацькі порядки. Фактом свого існування козацтво дало помітний імпульс розвитку правової свідомості народу, забезпечило появу нових елементів ментальності, пов'язаних зі свободою і власною державою. Свідченням свободолюбності козацтва, його прихильності до правди і справедливості є Скарги козацьких послів, відправлених Богданом Хмельницьким на сейм у Варшаву (липень 1648 р.) [9, 257].

В роки Визвольної війни як на Запоріжжі, так і по всій Україні доволі активно розвивається вже існуюча правова система. Серед джерел права, які

використовувалися для регулювання суспільних відносин, на першому місці було звичаєве козацьке право. Воно регулювало широке коло стосунків, і перш за все, організацію державної влади та управління, систему судочинства, називало злочини та покарання за них. З часом великої ваги набувають нові джерела права. Мова йде, перш за все, про гетьманські універсали. Це були розпорядчі акти вищої влади, які носили загальнообов'язковий характер для всього населення України. Універсали регулювали державні, адміністративні, цивільні, кримінальні та процесуальні відносини.

Джерелами права виступали також міжнародні угоди, які укладалися гетьманом, головним чином з сусідніми державами. В них стверджувався стан України як суб'єкта міжнародно-правових відносин. В угодах ми знаходимо також і норми цивільного та адміністративного права.

Все це є свідченням того, що нормативне підґрунтя правового порядку в Україні Запорізької доби було для своєї доби досить розвиненим.

Про значущість забезпечення правового порядку у Запорізькій Січі свідчить та обставина, що суддя був другою особою після кошового отамана. Як і кошового отамана, його обирали на військовій раді з простого товариства. Суддя був охоронцем тих предківських звичаїв і одвічних порядків, на яких базувався весь лад козацького життя. У своїх рішеннях він керувався не писаним законом, котрого у запорожців взагалі не існувало, а переказами й традиціями, очевидно, занесеними з України в Запоріжжя, які передавалися з уст в уста й були освячені плином віків.

Як зауважив дослідник українського права А. П. Ткач, в Січі особливого значення набули норми звичаєвого права. Січ була центром виникнення великої кількості звичаїв, що перетворилися згодом в норми права. Тут зародилися норми військово-адміністративної організації козацтва, правил ведення війн, деякі правила діяльності судових установ, види покарань злочинців та ряд інших норм матеріального права, яких не існувало в писаних джерелах.

Обов'язком військового судді було судити винних швидко, правдиво й безсторонньо; він розглядав кримінальні й цивільні справи і виносив вироки злочинцям, залишаючи, однак, остаточну ухвалу кошовому отаману або військовій раді. Військовий суддя часом заміняв кошового під іменем «наказного кошового отамана», виконував обов'язки скарбника й начальника артилерії при військовому «скарбі й арматі». Зовнішнім знаком влади військового судді була велика срібна печатка, яку він мусив мати при собі під час військових зборів чи рад і прикладати до паперів, ухвалених усією радою.

Покарання у козаків присуджувалися в основному за кримінальні та майнові злочини. Суворі закони на Січі пояснювалися тим, що спільноті необхідно було протистояти виявам аморальності, оскільки сюди приходили і люди сумнівної моральності, а також тим, що козаки вели постійні війни і для підтримання порядку у війську необхідні були жорсткі та ефективні засоби (норми та інституції). Серед кримінальних злочинів найтяжчим вважалося вбивство козаком свого товариша, непідкорення начальству, дезертирство, приведення на Січ жінок, пияцтво під час військового походу. Покарання

залежали від тяжкості злочину. Практикувалися прив'язування винних ланцюгами до гармати на майдані (за неповагу до начальства), биття канчуками. Існувала і смертна кара, яка мала здебільшого кваліфікований характер: закопування живим у землю (за вбивство свого товариша), забивання киями біля ганебного стовпа.

Окремим правовим інститутом Запорізької Січі був військовий писар, який керував усіма письмовими справами. Його роль часто була значно більшою, ніж просте виконання канцелярських обов'язків. Він складав накази, писав дипломатичні листи, рахував прибутки і витрати, був основним радником гетьмана чи кошового отамана у справах політики, нерідко вирішуючи все на свій розсуд. Зазвичай писарі приходили з Києво-Могилянського колегіуму (потім академії). Звідси поширене використання в листах запорізьких козаків текстів зі Святого Письма, а також висловлювань на кшталт «сдалека усмотреть перспективою своего ума».

Ще однією правовою інституцією Запорізької Січі був військовий осавул, якого також обирала загальна рада простих козаків низового товариства. Обов'язки його були дуже складні: він стежив за ладом і пристойністю серед козаків у мирний час у Січі, а у военний — у таборі. Стежив за виконанням судових вироків за рішенням кошового чи всієї ради як у Січі, так і у віддалених паланках війська; провадив дізнання з приводу різних суперечок і злочинів серед сімейних козаків, охороняв усіх, хто мандрував степами запорізьких вольностей, захищав інтереси війська на прикордонній лінії та ін. Статус осавула дослідники порівнюють з посадою міністра поліції, генерал-ад'ютанта при фельдмаршалі.

На рівні низового козацтва підтримання порядку здійснювали так звані «батьки» або «сивоусі діди», довбиш, пушкар, товмач, кантаржій, шафар, канцеляристи, шкільні отамани та ін.

Принципово важливою характеристикою системи забезпечення правового порядку Запорізької Січі є її пов'язаність з православ'ям, яке виступає ціннісно-нормативним джерелом козацьких звичаїв.

Отже, забезпечення правового порядку Запорізької Січі ґрунтувалося на таких необхідних інституціях, як система козацького звичаєвого права, права свідомість широких козацьких верств, та розгалуженій системі органів управління і судівництва, а також — на самому способі життя, що підпорядковувався завданням охорони та оборони кордонів країни.

Важливим чинником правового порядку Запорізької Січі було і канонічне право. Правовим збірником православних норм був грецький Номоканон, католицьких — Звід канонічного права 1532 р.

Подальше дослідження проблематики правового порядку Запорізької Січі відкриває можливості осягнення не тільки інституційних його засад, але й проникнення у глибинну природу, зв'язок з ментальними характеристиками українства, його правовими традиціями та уможливорює розробки і впровадження правових технологій використання історичного досвіду українського народу у сучасних прагненнях розвою правового життя.

Література

1. Крижанівський А. Ф. Античний правопорядок: витоки західної традиції // Римське право і сучасність : тези доп. міжнар. наук.-метод. конф. (м. Одеса, 19–20 трав. 2006 р.) / уклад.: В. О. Гончаренко, Р. Є. Еннан ; ОНЮА, Хмельниц. ун-т упр. та права. — О., 2005. — С. 37–39.
2. Крижанівський А. Правове життя Стародавнього Риму як приклад правопорядку громадянського суспільства // Наукові праці Одеської національної юридичної академії / М-во освіти і науки України, ОНЮА. — О., 2003. — Т. 2. — С. 92–96.
3. Крижанівський А. Ф. Правовий порядок в Україні: Витоки, концептуальні засади, інфраструктура : монографія / А. Ф. Крижанівський. — О. : Фенікс, 2009. — 504 с.
4. Щербак В. О. Історія українського козацтва : нариси. У 2 т. Т. 1 / редкол.: Смолій (відп. ред) [та ін.]. — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. — 800 с.
5. Паньонко І. М. Апарат управління Запорізької Січі (середина XVI ст. — 1775 р.) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / І. М. Паньонко. — Л., 2000. — 18 с.
6. Андреев Д. В. Етносоціокультурні чинники формування національної правосвідомості : (на прикладі судової системи Запорізької Січі XVII–XVIII століть) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / Д. В. Андреев ; Нац. акад. внутр. справ України МВС України. — К., 2003.
7. Яценко В. Б. Інтеграція українського козацтва до соціальної структури Російської імперії у XVIII ст. : дис. ... канд. наук : 07.00.01 / В. Б. Яценко. — 2007. — 231 с.
8. Історія держави і права України. У 2 т. Т. I / за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина, В. Д. Гончаренка. — 648 с.
9. Хрестоматія з історії Української РСР. Т. 1. — К., 1959. — 747 с.

Анотація

Атаманова Н. В. Забезпечення правового порядку в Україні інституціями запорізького козацтва. — Стаття.

Аналізуються складові системи забезпечення правового порядку Запорізької Січі: нормативно-ціннісна система, яка представлена козацьким звичаєвим правом, правова свідомість козацтва, якій властиве прагнення до свободи, правди і справедливості, канонічне право та розгалужена система інституцій судівництва та підтримання порядку.

Ключові слова: Запорізька Січ, правопорядок, забезпечення правопорядку, інституції підтримання правопорядку.

Аннотация

Атаманова Н. В. Обеспечение правового порядка в Украине институтами запорожского казачества. — Статья.

Анализируются составляющие системы обеспечения правового порядка Запорожской Сечи: нормативно-ценностная система, которая представлена казацким обычным правом, правовое сознание казачества, которому присуще стремление к свободе, правде и справедливости, каноническое право и разветвленная система институций судоустройства и поддержания правопорядка.

Ключевые слова: Запорожская Сечь, правопорядок, обеспечение правопорядка, институции поддержания правопорядка.

Summary

Atamanova N. V. Providing Legal Order in Ukraine by Zaporizhzhya Cossacks Institutions. — Article.

The component systems of providing of legal order in Zaporozhia Sichi are analysed: Normative-value system which is presented a Cossack common law, legal consciousness of the Cossacks, to which peculiar aspiring to freedom, true and justice, canonical law and ramified system of instituciy of judiciary and keeping order.

Keywords: Zaporizhia Sich, legal order, cossacs common law, martial court, felony, punishment.